

İNTELLEKTUAL POZULMASI OLAN UŞAQLARDA REFLEKSIYANIN İNKİŞAFI ŞƏRTLƏRİ

Açar sözlər: *refleksiya, intellektual qabiliyyəti pozulmuş uşaqlar, emosional-iradi sfera, təlabat-motivasiya sferası, özünüqiymətləndirmə, iddia səviyyəsi*

Key words: *reflection, children with intellectual disabilities, emotional-volitional sphere, motivational-needful sphere, self-esteem, level of claims*

Ключевые слова: *рефлексия, дети с ограниченными интеллектуальными возможностями, эмоционально-волевая сфера, мотивационно-потребностная сфера, самооценивание, уровень притязаний*

Refleksiya “keçmişə müraciət” mənasını bildirib, fərdin özünüdərək məqsədi ilə düşünmə prosesinə daxil olaraq özünün dəyərlərini, prinsiplərini, duyğu və hisslərini, bacarıqlarını və davranışlarını anlaması və təhlil etməsidir. Refleksiya güclü funksiyalara malikdir. Onun mövcudluğu insana şüurlu şəkildə öz düşüncəsini planlaşdırma, tənzimləmə və nəzarət etməsinə imkan verir. Refleksiya düşüncələrin sadəcə həqiqiliyini deyil, eyni zamanda məntiqli olmasını qiymətləndirməyə kömək edir. O, emosional intellektin əsas ünsürlərindən olan özünüdərək prosesini təmsil edir. Müasir psixologiyada özünüdərək - insanın öz emosiyalarının xarakterini dərk etməsi, güclü və zəif yanlarının fərqi varması, dəyərlərini və prinsiplərini müəyyənləşdirməsi, həyatdakı missiyasını aydınlaşdırması kimi qəbul olunmuşdur. **Refleksiya**, eyni zamanda, insanın özünü, öz daxili aləmini dərk etməsi, özünün fikir və hisslərini təhlil etməsi, öz əməllərini, başqaları ilə münasibətlərini görmək bacarığı, özü haqqında mühakimələri deməkdir. Refleksiya başqalarının sənə necə münasibət bəslədiyini, necə yaşadığını, onların səni necə başa düşdüklerini görmək və dərk etməsi deməkdir.

Refleksiya uşağın yaş mərhələlərinə uyğun inkişaf edir. Erkən uşaqlıq dövründə refleksiyanın formalaşması üçün ilkin şərtlər yaranır. Refleksiyanın inkişafı uşağın yerinə yetirdiyi fəaliyyətdən asılıdır. Gəzməklə yanaşı uşaq ətraf məkanı öyrənməyə başlayır. Nəticədə əşya ilə manipulyasiya fəaliyyəti inkişaf edir. Ancaq intellektual pozulması olan uşaqlarda belə manipulyasiyaya maraq olmur. Onlarda əşya ilə qeyri-adekvat münasibət müşahidə olunur. Həmçinin, məqsədyönlü fəaliyyət etmirlər. Bu yaşda refleksiyanın formalaşmasına birbaşa nitqin inkişafdan qalması da təsir edir. İntellektual pozulması olan körpə yaşlı uşaqlarda ətraf aləmi dərk etməyə cəhd olmur. Emosional ünsiyyətə təlabatın pozulması refleksiyanın formalaşması üçün ilkin şərtlərin olmaması çənaətinə gəlməyə imkan verir.

Refleksiyanın inkişafına görə sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar arasında özünəməxsus inkişaf qanunauyğunluqlarına malik olan intellektual qabiliyyəti pozulmuş uşaqlar xüsusi ilə fərqlənir. Belə uşaqlarda reflektiv bacarıqların və vərdişlərin formalaşmasını öyrənmək üçün emosional sferanın, iradi davranışın, özünüqiymətləndirmənin, öz fəaliyyətini tənzimlənmənin və iddia səviyyəsinin inkişafını nəzərə almaq lazımdır [1; 88-91].

Məktəbəqədər yaş dövrü ətraf aləmi dərk etmək mərhələsi kimi xarakterizə olunur. Bu yaşda intellektual qabiliyyəti pozulmuş uşaqlarda refleksiyanın ilkin əlamətləri böyüklərin tələbi sayəsində yaranmağa başlayır. Uşaqlarda özünə xidmət vərdişləri, sosial normalara uyğun davranış formaları yaranır. 4-5 yaşda ictimai təcürübənin mənimsənilməsi, sosial tələbatları yerinə yetirmək istəyi yaranır. Uşaqlar tərif, təsdiq və qınağı dərk edir, emosiyalar təzahür olunur. Uğursuzluq və müvəffəqiyyətsizliyə laqeyd qalmır, hiss edir və başa düşür. Davranışın idarə olunmasında da çətinlik çəkir [3; 914-915].

Kiçikyaşlı məktəbli dövründə də emosional-iradi sfera tam formalaşmamış və inkişaf etməmiş olur. Bu yaş üçün emosional reaksiyalara zəif nəzarət etmək, iradi aktivliyin aşağı olması, yüksək özünüqiymətləndirmə, düzgün olmayan iddia səviyyəsi xarakterikdir, onlar öz potensialını adekvat müəyyənləşdirə bilmirlər. Lakin başqa insanların emosiyalarına cavab vermək iqtidarına malik olurlar.

Yeniyyət və gənc yaşda adekvat özünüqiymətləndirmə müşahidə olunur və iddia səviyyəsi yerinə yetirilən fəaliyyətdən asılı olur. Uşaqlar həm özünün şəxsi keyfiyyətlərini, həm də bir-birinin keyfiyyətlərini qiymətləndirməyə başlayır.

T.V.Andruşenko, A.V.Zaxarova, N.V.Karabekova, Q.İ.Katrich, V.N.Lozoneva, N.A.Stepanova və başqalarının tədqiqatlarında qeyd edilir ki, şəxsiyyətin komponenti olan özünüqiymətləndirmə, empatiya, refleksiya emosional-iradi sfera, motivasiya-tələbat sahələrinin inkişafı ilə qarşılıqlı əlaqədə formalaşır.

O.K.Ağavelya, N.Y.Boryakova, T.N.Qolovina əsərlərində göstərir ki, intellektual qabiliyyətin pozulması olan uşaqların emosional inkişafı onların yaşından, pozulmanın dərinliyindən, keyfiyyətindən asılıdır ki, bu da inkişafsızlıqla xarakterizə olunur və belə uşaqların emosional sferasında müəyyən çatışmazlıqlar olur. Emosiyalar səthi, qeyri sabit olub, sürətli və kəskin dəyişikliklərə məruz qalır, kifayət qədər differensasiya

olunmamış olur. Keçirdiyi hisslər primitiv, adətən qeyri-adekvat, dinamikasına görə ətraf mühitlə qeyri-mütənasib qarşılıqlı təsirdə olurlar. Emosiyalarda həddindən artıq inertlik, stereotiplik, real həyatı hadisələrə səthi yaşanma müşahidə olunur, əhəmiyyətsiz səbəblərdən emosional reaksiyalar yarana bilər. Bir əhval-ruhiyyədən digərinə tez keçirlər. Belə uşaqlar emosional vəziyyətinə nəzarət edə bilmir, başqalarının emosiyalarını anlamaqda çətinlik çəkirlər, mürəkkəb sosial-əxlaqi xarakterli emosiyalardan məhrum olurlar. Lakin E.A.Yevlaxova, S.D.Zabramnaya qeyd edirlər ki, intellektin pozulması olan uşaqlarda da ətrafındakılar tərəfindən bəyənilməyə və özünü tanımağa ehtiyac vardır. İntellektual cəhətdən pozulması olan uşaqlar motivasiya-tələbat sahəsinin zəifliyi, fəallığa meyilliyin qısa müddətli olması, motivlərin məhdudluğu, sosial tələbatların kifayət qədər formalaşmaması ilə səciyyələnir. Uşaqların fəaliyyətə motivasiyası qısamüddətli olub, ünsiyyətə zəif motivasiya ilə xarakterizə olunur. Bu və ya digər fəaliyyətin yerinə yetirilməsi üçün motivlər qeyri-sabitdir və tez tükənir. Belə uşaqlar üçün iradi fəallığın kəskin azalması, qısamüddətli olması və iradi proseslərin zəifliyi səciyyəvidir. Onlar müstəqil fəaliyyət göstərə bilmirlər. Praktik olaraq həmişə zəif daxili motivasiya, yüksək həyəcanlılıq, düşünülməmiş hərəkətlər və davranışlar, başqa bir insanın iradəsinə qarşı gələ bilməməsi xasdır. Uşaqlar xarici təəsüratlara birbaşa, kəskin, impulsiv reaksiya göstərirlər. Bu kateqoriyadan olan uşaqlar üçün mənəvi əlaqələri, əxlaqi anlayışları mənimsəmək, inkişaf etdirmək və mənəvi əlaqələr qurmaq çətinidir.

Əqli cəhətdən zəif uşaqlarda özünüqiymətləndirmə kəskin dəyişikliklərlə, qeyri-adekvatlıq ilə xarakterizə olunur və bu təlim boyunca dəyişir. Kiçikyaşlı məktəblilərdə özünüqiymətləndirmə qeyri-adekvatdır, öz imkanları haqqında düzgün fikir formalaşmır. Yeniyetməlik dövründə özünüqiymətləndirmə daha adekvat olur və yerinə yetirilən fəaliyyət növü ilə müəyyən olunur. İntellektin pozulması olan uşaqlarda iddia səviyyəsinin formalaşması uşağın əvvəlki təcrübəsindən, onun bu fəaliyyət növlərində uğurundan və ya müvəffəqiyyətsizliyindən asılıdır.

Beləliklə, intellektual pozulması olan uşaqlarda emosional inkişaf, iradi davranış, özünüqiymətləndirmə, fəaliyyətin tənzimlənməsi və iddia səviyyəsinin öyrənilməsi şəxsiyyətin reflektiv qabiliyyətinin formalaşmasında onların əsas rol oynadığını göstərir və müəyyən qanunauyğunluqlar əsasında formalaşır.

Ədəbiyyat:

1. Бородина В.А., Цилицкий В.С., Тьюторское сопровождение формирования рефлексивных механизмов социализации детей с ограниченными возможностями здоровья (теоретические основы): Учебно-методическое пособие, Челябинск, 2017, 117 с.
2. Бизяева А.А. Психология думающего учителя: Педагогическая рефлексия / А.А.Бизяева. Псков: ПГПИ им. С.М.Кирова, 2004, 216 с.
3. Цилицкий В.С. Закономерности формирования рефлексивных умений и навыков на разных этапах возрастного развития человека / В.С.Цилицкий // Молодой ученый, 2015, № 22, с. 913-917.

Conditions for the development of reflection in children with intellectual disabilities

Summary

The article notes that in children with intellectual disorders, emotional development, volitional behavior, self-esteem, regulation of activity and the study of the level of claims play a key role in the development of reflective personality skills and the formation on the basis of certain patterns. For primary school age, weakly controlled emotional reactions, low volitional activity, high self-esteem and the wrong level of claims are characteristic. Adequate self-esteem is observed in adolescents, and the level of claims depends on the activity. Children begin to appreciate both their personal qualities and those of.

Условия развития рефлексии у детей с интеллектуальными нарушениями

Резюме

У детей с интеллектуальными расстройствами, эмоциональное развитие, волевое поведение, самооценка, регулирование деятельности и изучение уровня притязаний играют ключевую роль в развитии рефлексивных умений личности и формировании на основе определенных закономерностей. Для младшего школьного возраста характерны слабо контролируемые эмоциональные реакции, низкая волевая активность, высокая самооценка и неправильный уровень притязаний. Адекватная самооценка наблюдается у подростков молодежи, а уровень притязаний зависит от деятельности. Дети начинают оценивать как свои личные качества, так и качества друг друга.

Rəyçi: prof.M.İlyasov